

XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında

Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment on The Status-Wealth Relationship in Ottoman Provincial Administration in XVIIIth Century

Özlem Başarır*

Özet

Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılında ortaya çıkan çeşitli mali, idari ve sosyal gelişmeler araştırmacıların her zaman dikkatini çekmiş ve üzerinde farklı açılardan değerlendirmeler yapmalarının önünü açmıştır. Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının yansıdığı önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen terekeler, bir taraftan Osmanlı toplumunun resmi kayıtlarında doğrudan yer almayan kişilerin servetleri ve mal varlıklarını ortaya koyarken diğer taraftan hem dönemin özellikleri hem de tereke sahiplerinin yaşadıkları bölgelerle ilgili çeşitli açılardan sosyal ve ekonomik yorumlar yapılmasına da olanak tanıyordu. Bu çalışma, Saruhan ve Diyarbakir'de mali ve idari görevler üstlenmiş iki kişinin elde ettikleri servetlerini -yayımlanmış- terekelerindeki verilerden hareketle ne yönde kullandıklarını gündelik hayat, tüketim alışkanlıkları ve yatırım araçları perspektifinden ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakir (Diyarbakır), Mütesellim, Osmanlı Devleti, Saruhan, Tereke, Voyvoda

Abstract

The various financial, administrative and social developments emerged in the Ottoman Empire in XVIIIth century has always attracted the attention of researchers and led to evaluations with the different way on them. The estate records have considered as one of the important resources reflected the Ottoman social and economic structures. Therefore this resources on the one hand have showed the wealth and assets of persons not included in the official records of the Ottoman society, on the other hand have allowed for making social and economic reviews of various aspects related to both the characteristics of the period and the regions of estate owners. This work is discussed using what direction the wealth of two people undertaken financial and administrative tasks in Saruhan and Diyarbakir, with their estate's datas, in terms of their everyday life, consumption patterns and investments instruments.

Key Words: Diyarbakir (Diyarbakır), Estate, Mütesellim, Ottoman Empire, Saruhan, Voyvoda

Giriş

Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin ortaya konmasına yönelik araştırmalarda, ölen kişilerin menkul ve gayrimenkul mallarının kaydedildiği, tereke/muhallefât kayıtlarına hususi

* Yrd. Dpç. Dr.; Malatya İnönü Üniversitesi – Malatya.

bir önem atfedilmektedir. Zira bu kayıtlar, toplumun pek çok kesiminin kişisel olarak hayat standardı, tüketim alışkanlıkları, gündelik hayatı, yatırım araçları, zevk ve estetik anlayışının yanı sıra ait olduğu bölgenin ve zamanın sosyal, ekonomik ve idari konuları hakkında da tespitler yapılabilmesine olanak tanımaktadır¹. Terekelerdeki verilerden hareketle yapılan çalışmaların bir kısmının, ait olduğu şahsın tereke kaydı ele alınarak tekil bir örnek üzerinden değerlendirme yapmak üzerine kurgulandığı² bir kısmı da ilgili bölgeye ait tereke kayıtlarının bütün olarak ele alınıp zamanın ve dönemin bir kesitinin ya da konusunun ortaya konmasını sağlayan çalışmalar oldukları görülmektedir³. Böylece kendi içinde bir tarihsel veri potansiyeline sahip olan bu çalışmalar, birbirleriyle karşılaştırılarak Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin daha geniş ölçekte değerlendirmeler yapılmasına olanak tanımaktadır. Bu çalışma -bu tür bir kaygıyı muhafaza ederek- aynı dönemlerde yaşamış ve dönemin yatırım aygıtlarını kullanarak Osmanlı taşra yönetim zinciri içinde kendisine yer bulmuş kişilerin terekelerini karşılaştırmak suretiyle, XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra yapısının şekillenmesine katkı yapmayı amaçlamaktadır. Ayrıca terekelerin kullanımı ile ilgili bir analiz çabasının ürünü olan bu çalışma, Anadolu'nun doğusunda ve batısında yaşayan ve Osmanlı taşra yönetim zincirinde kendine yer bulan iki kişinin sahip oldukları statü ve resmi görevlerinin, yaşam standardı, tüketim ve yatırım eğilimlerine yansımaları *mukayese* suretiyle sorgulamaktadır.

XVII ve XVIII. yüzyılda yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler, Osmanlı taşrasının mali-idari yönden şekillenmesine yeni bir boyut kazandırdı. Özellikle vergi toplama usullerinde meydana gelen gelişmeler, yeni gelir kaynakları bulunmasına ve mîrî mukâta'alaşma sürecinin hızlanmasına sebep oldu⁴. Dolayısıyla bu yeni alanlar üzerinde vergi toplama hakkını iltizamla ya da malikâne ile elde eden yeni yatırımcılar yanında taşrada *âyan* adı verilen mevcut zümrenin de elde ettikleri bu araçları kullanarak servet ve nüfuzlarını arttırmak için makul bir zemin buldukları gözlenmektedir. Böylece XVIII. yüzyıl Osmanlı taşra mali-idari örgütlenmesi içinde, güç ve nüfuz açısından öne çıkan kişilerin -kimi zaman ailelerinden gelen kimi zaman da kendi gayretleri ile elde ettikleri- servetlerini arttırmak için iltizama yatırım yapmayı, -zamanın şartlarına uygun- alternatif bir yol olarak düşünmüş olmalıydılar⁵. Bu

¹ Tereke defterlerinin önemi hakkında bkz. İnalçık, 1996: 187-201.

² Cezar, 1977: 41-78; Çadırcı, 1986: 145-164; Güneş, 2006: 65-92; Kılıç, 2007: 17-28; Kıvrım, 2008: 147-173; Savaş, 1993: 249-291; Ürekli-Bizbirlik, 1994: 175-220; Yağcı-Genç, 2009: 282-293.

³ Akyüz, 2007: 455-465; Artan, 1998: 49-63; Barkan, 1966: 1-479; Fekete, 1965: 615-638; İnalçık, 1993: 23-167; İnan, 1999: 91-109; Öntuğ, 2003; Özdemir, 1989: 101-157; Özlü, 2003: 105-158; Tuş, 1998: 157-191; Yılmaz, 1992: 191-225.

⁴ Mîrî mukâta'alaşma sürecinin detayları hakkında Cezar, 1986: 40-41.

⁵ XVIII. yüzyılın karakteristik özelliklerinden biri olan iltizam uygulamasının yaygınlaşması Osmanlı klasik döneminin âyan adı verilen görevlilerinin de fonksiyonel olarak bir değişim geçirmesine sebep olmuştu. Bu dönemde ilgili kişiler, bölgelerinden vergilerin toplanması ve askere alımlar başta olmak üzere çeşitli konularda halk ile devlet arasında bir aracı pozisyonda iken XVIII. yüzyıla gelindiğinde mevcut durum kabuk değiştirir bir vaziyet almış ve aynı kişiler dönemin özellikle iltizam ve malikâne uygulamalarını kullanarak güç ve nüfuzlarını arttırmışlar ve devletle pek çok iltizam sözleşmesi yapmışlardır. Bu durum aynı zamanda Osmanlı taşrasının mali-idari hüviyetinde meydana gelen değişimlerle özellikle havâss-ı ümera (beylerbeyi-sancakbeyi gibi devlet ileri gelenlerine verilen haslar) gibi dirlik gelirlerinin statü değiştirmesi ve -terminolojiye sadık kalarak- plantasyon benzeri çiftliklerin artışıyla âyan zümresinin tarih sahnesinde daha belirgin bir rol üstlenmesi kaçınılmaz olmuştu. Özet olarak bahsedilen bu gelişmeler ve âyan ailelerinin bu yolları kullanarak servet ve güç edinmeleri hakkında mevcut literatürde pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların tamamını burada zikretmek mümkün olmamakla beraber birkaç örnek için bkz. Akdağ, 1975: 51-61; Cezar, 1977: 41-78; Çevikel, 2008: 567-

çalışma, vergi toplama hakkının yanı sıra neredeyse aynı dönemlerde ancak farklı coğrafi bölgelerde yaşayan -üstelik isim benzerliğine de sahip- biri *mütesellimlik*⁶ diğeri *voyvodalık*⁷ yetkilerini elinde tutan iki kişinin elde ettikleri mal varlıkları üzerinden bir mukayese yolu izlemektedir. Böylece Saruhan ve Diyarbakir'de yaşayan ve sahip oldukları statü ve deruhte ettikleri görevlerinin etkisiyle toplum içinde öne çıkan kişilerin yaşam tarzları, tüketim alışkanlıkları ve yatırım eğilimlerine ilişkin bir değerlendirme ortaya konabilecektir.

Ele alacağımız kişilerin göze çarpan ilk özellikleri bölgelerinin öne çıkan ailelerine mensup olmaları⁸ ve mütesellimlik/voyvodalık gibi idari yetkilere sahip bulunmalarıydı. Saruhan mütesellimliği görevinde bulunan Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa 1743 yılında bu görevi uhdesine almış ve 1755 yılında idam edilinceye kadar çoğu zaman bu vazifede kalmıştı. Bu süreç içinde hem bölgedeki pek çok mukâta'ayı iltizama alarak hem de hayvancılık ve tarım sektörüne sermaye yatırarak büyük servet sahibi olmuştu (Nagata-Emecen, 2004: 1-72). Buna karşılık Diyarbakir voyvodası olan Mustafa Ağa'nın ise 1740'lı yıllarda voyvodalık görevinde bulunduğunu tespit etmekle beraber kendisi ve bu görevi ne kadar süre devam ettirdiği hakkında bildiklerimiz sınırlıdır⁹. Bununla beraber, o da tıpkı batıdaki çağdaşı gibi, döneminin koşullarına uygun olarak iltizama yatırım yapmaktan geri durmamıştır. Terekesini oluşturan materyaller detaylı bir şekilde incelendiğinde sadece iltizam yatırımının değil bölgesel bazda yürüttüğü kredi mekanizmasının ve söz sahibi olduğu bölgedeki iç ticaret ağının da güç ve servet ilişkisini şekillendirmede önemli bir paya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen her iki kişinin de mal varlıklarına ilişkin belgeler günümüze ulaşmıştır. Ancak Saruhan mütesellimi Hacı Mustafa Ağa'ya ait kayıtlar tam bir muhalledât defteri niteliği taşımamaktadır. O yüzden eşya, emlak, hayvan, hububat, çiftlik vs. mallarının büyük kısmının değeri yazılmamıştır. Bu nedenle Ağa'nın toplam olarak ne kadar değer taşıyan bir servete

590; Emecen, 2001: 193-214; Ergenç, 1982: 105-118; İnalçık, 1998: 17-35; McGowan, 2004: 750-867; Mert, 1999: 174-180; Nagata, 1997; Nagata, 1999; Özkaya, 1978: 667-723; Özkaya, 1994; Uzunçarşılı, 1993: 40-42.

⁶ XVI. yüzyıldan sonra beylerbeyi ve sancakbeyleri, savaş nedeniyle cephelerde bulunmaları neticesinde yerlerine uzun süreli bir vekil olarak mütesellimleri görevlendirmişlerdir. Osmanlı yönetim organizasyonunda mütesellimlik hakkında detaylı bilgi için bkz. Yaman, 1944: 75-105; Çadircı, 1977: 287-296.

⁷ Osmanlı klasik döneminde havâss-ı vüzera/ümera ya da paşmaklık gelirlerinin toplanması için görevlendirilen voyvodaların, zamanla görevlerinin kapsamı genişlemiş ve XVIII. yüzyılda havâss-ı hümâyûnlar üzerinde şekillenen yetki alanlarının tasarrufundan ve yönetiminden sorumlu kişiler olarak da taşra yönetim organizasyonundaki yerlerini almışlardır. Bu dönüşüm için bkz. Başarır, 2009.

⁸ Hacı Mustafa Ağa, Karaosmanoğlu olarak bilinen Batı Anadolu'nun ünlü âyan ailelerinden birinin kurucusu idi (Nagata-Emecen, 2004: 1). Diyarbakir voyvodalık mukâta'asının işletilmesi ve yönetilmesi esasına dayanan voyvodalık yetkisi, bölgedeki aşiret aileleri ya da bölgenin ileri gelen aileleri arasında el değiştirir vaziyette yürütülmekteydi. Mustafa Ağa, XVIII. yüzyıl boyunca voyvodalık yetkisini değişik aralıklarla elinde tutan Abdulvahhab Ağa ailesine mensuptu. Kardeşinin de bezirganbaşı Emin Mehmed olduğunu tespit edebildiğimiz Abdulvahhab Ağa yüzyılın başlarında bu görevi üzerine alırken bahsedilen yetki, yüzyılın ortalarına kadar dönem dönem oğulları Mustafa Ağa ve Ahmed Ağa ile torunu Halil Ağa tarafından üstlenilmişti. Diyarbakir voyvodalarının kimlikleri hakkında bkz. Başarır, 2009: 155-162.

⁹ H. 22 Rebiü'l-evvel 1154/7 Haziran 1741 tarihli olan bu tereke 315 numaralı Diyarbakir Şer'iyeye Sicili içinde 71-78 numaralı varaklar arasında kayıtlıdır. İlgili tereke kaydında Mustafa Ağa "sâbık Diyarbakir voyvodası" olarak tanımlanmaktadır. Terekenin detaylı değerlendirmesi için bkz. Özlem Başarır, "Diyarbakir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*'nde yayımlanacak.

sahip olduğu hesap edilememektedir. Buna karşılık Hacı Mustafa Ağa'nın oğlu, musâdere¹⁰ edilen malların iade edilmesi halinde 1.800 kese (900.000 kuruşu) üç taksitle on ay içerisinde hazineye ödeyeceğini bildirmişti. Konuyla ilgili padişah hattında, ailenin bütün mallarının 30-40 bin kese (15-20 milyon kuruş) tutacağını söylenmekte olduğuna işaret edilmiş ve merkezde Mustafa Ağa'nın oğlu ile yapılan görüşmeler sonunda, Eylül 1761 tarihli bir fermanla Hacı Mustafa Ağa'nın oğlunun teklifi kabul edilerek muhalledatının bedeli 1.800 kese (900.000 kuruş) olarak tespit edilmişti (Nagata-Emecen, 2004: 2-3). Diyarbakir voyvodası Mustafa Ağa'nın ise terekesinin değeri 263.092,5 kuruş¹¹ olup, Saruhan mütesellimi Hacı Mustafa Ağa'nın –tespit edilebilen- mal varlığının değerinin yaklaşık olarak ¼'ini oluşturmaktadır.

Bu çalışma mal varlıklarını maddi yönüyle değerlendirmekten ziyade, XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumunda Anadolu'nun iki farklı coğrafi bölgesinde yaşayan ve belli bir ekonomik ve siyasi gücü elinde tutan kişilerin sahip oldukları mal varlıkları üzerinden tüketim ve gündelik hayatlarına ilişkin tespitlerde bulunmayı amaçlamaktadır. Bunların yaşadıkları evler, bu evlerin fizikî özellikleri¹², sayıları, döşeme malzemeleri, bu evlerde muhafaza edilen eşyaların türlerinden hareketle gündelik hayatlarına ilişkin tespitlerde bulunulabileceği gibi ne tür yatırım araçlarını kullanabildikleri hakkında da ipuçları elde edilebilecektir. Burada ele alacağımız iki aktör de, dönemin yönetim ve yatırım aygıtlarını kullanarak belirli bir servet edinmişler ve bunu çeşitli şekillerde de kullanmışlardır.

Karşılaştırma için esas alacağımız ölçütler, zengin bir çeşitliliğe sahip veriler içinden, her ikisinin de toplumda *atipik* addedilmelerini ortaya koyabilecek unsurlar arasından seçildi. Ancak terekelerin önemli bir kısmını oluşturan ve her ikisinin de bölgede bir kredi mekanizmasını işlettiklerini gösteren “alacak ve borçlar”¹³ bölümü dışarıda tutulmuş ve değerlendirme ölçütü daha çok gündelik yaşam ve yaşam standartlarını ortaya koyacak şekilde belirlenmiştir. Böylece karşılaştırma için başlıklarımız gündelik yaşam mekânı, kişisel giyim eşyaları, mutfak eşyaları, at koşum takımları, kumaşlar, süs eşyaları (mücevherler ve saatler), silahlar, hayvanlar, mülkler, halı ve kilimler ile seccadeler olarak tespit edilmiştir.

¹⁰ Musâdere, "zulüm ve irtikâbından şüphe edilen veya serveti ile dikkat çeken ricâl (sadrazam, beylerbeyi, defterdar, vb.) hakkında tatbik edilirken, sonraları böyle bir töhmet bahis mevzû olmaksızın eceli ile veya idam sureti ile ölenler hakkında dahi kullanılmaya başlandı. Musâdereye karar verilince, buna tabi tutulacak kimsenin emvâli me'murlar tarafından teftiş edilir, itiraf edilmeyen paraları söyletmek için, bazen hapis ve tazyik gibi cebir vasıtalarına da başvurulurdu. Nihayet meydana çıkarılan nakit ve satılan eşya ve emlakın bedeli hazineye mal edilerek varisler bundan mahrum bırakılırdı.", bkz. Levy-Baysun, 1979: 671. Ayrıca Bosworth-Göçek, 1993: 652-653.

¹¹ XVIII. yüzyılda Bursa'da yaşayanlara ait terekelerin ele alındığı çalışmada -1 akçe 120 kuruşa tekabül etmek üzere- 20.000 akçenin altında servete sahip olanlar fakir, 20.000-100.000 akçe arasındakiler ortahalli, 100.000 akçe ve üstündekiler ise zengin olarak kabul edilmişlerdi. Bkz. Karataş, 2006: 236. Ancak paranın durumu ve alım gücü dikkate alındığında bu durum zaman zaman değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin İnalçık, XVI. yüzyılda Bursa'da yaşayan 1.000 akçenin altında servete sahip olanları fakir sınıf, 1.000-10.000 akçe olanları orta sınıf, 10.000 akçeden yukarı olanları ise varlıklı sınıf olarak tasnif etmiştir. Bkz. İnalçık, 1996: 192.

¹² Şer'iyye sicillerinden elde edilen veriler ışığında tespit edilen XVI. ve XVII. yüzyıl Ankara ve Kayseri evlerinin fiziksel özellikleri hakkında bkz. Faroqi, 2009: 83-141.

¹³ Her ikisi de ellerindeki nakdi, bölgesel olarak çalıştırmayı ihmal etmemişlerdir. Şüphesiz ki Diyarbakir voyvodasına nispeten daha büyük meblağlarla iş gören Saruhan mütesellimi, daha geniş bir alıcı kitlesini portföyünde barındırmaktaydı. Bunların değerlendirilmesi yapacağımız çalışmanın sınırlarını aşacağından burada ele alınmayacaktır.

A- Gündelik Yaşam Mekânı

I- Saruhan Mütesellimine Ait Gündelik Yaşam Mekânları

1) *Yayaköy'deki Menzil*: Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın, Manisa'nın merkez köylerinden Yayaköy'de "menzil" olarak ifade edilen bir evde¹⁴ ikamet ettiği ve ev teşrifat malzemelerinin oda oda kaydedilmesinden ev ahalisinin de burada yaşadığı anlaşılmaktadır. *Hazine odası, misafir odası, oğlu Pulad Mehmed'in odası, büyük oğlu el-Hâc Ataullah'ın odası, kendi odası, kardeşi el-Hâc İbrahim'in odası ve mâbeyn odası* ile bu ev, en az yedi odadan oluşmaktaydı.

a) *Hazine Odası*: Burada biri yıldızlı, ikisi gümüş olmak üzere üç raht, bir çift eski bakır üzenği, bir çift gümüş yıldızlı üzenği, üç topuz, üç adet eski gümüş eğer ve bir reşmeden oluşan at koşum malzemeleri; iki büyük bıçak ve adeti belirtilmeyen Şam bıçağı; 14 top çadır bezi; bir adet eski Selanik keçesi; iki top sarı mirre denilen kumaş; iki cilt basma tevârih kitabı ve bir adet Mushaf-ı şerif; üç adet dürbün; 83 adet sarık; 11 adet yeni seccade; bir çift işleme piştov kubûru ve dokuz adet tüfek bulunmaktaydı. Ayrıca on çift peştamal; altı adet kullanılmış ihram; 12 kürk; 91 top çeşitli cinslerde kumaş kaydedilen diğer eşyalar arasında yer almaktaydı. Mutfak eşyası olarak bir bakır şerbet tası, 200 kıyye kahve ve iki deste hoşaf kaşığı bulunmaktaydı. Ayrıca sekiz yastık; on adet eski kilim; bir büyük halı; üç adet Tire işi yemek peşkeri; bir köhne döşek; bir gümüş buhûrdân ve bir küçük ayna kaydedilmişti ki bu malzemeler, teşrifat malzemesi olmaktan ziyade, zengin bir çeşitliliğe sahip malzemelerin de bu odada muhafaza edilmesi, bu bölümün bir depo olarak kullanılabileceğini düşündürmektedir.

b) *Misafir Odası*: Bu odada ev eşyası olarak altı adet eski oldukları belirtilen yastık ve iki adet de küçük halı vardı.

c) *Oğlu Pulad Mehmed'in Odası*: İki adet gümüş kemer raht, iki topuz, bir reşmeden oluşan at koşum takımları ile bir büyük bıçak; bir adet Mushaf-ı şerif; bir adet eski Şam gömleği; dokuz top çeşitli cinslerde kumaş; altı adet porselen fincan; beş adet tüfek ve bir adet gümüş kılıç dibi ve ağızlığı bulunmaktaydı. Odanın 15 eski kadife yastık, bir küçük eski halı, altı tane eski minder ve bir kaplan postu olmak üzere iki örtü ile döşendiği ve iki eski seccadenin yer aldığı görülmektedir.

d) *Büyük Oğlu el-Hâc Ataullah'ın Odası*: Bir gümüş topuz ve bir büyük bıçak; bir adet en'âm-ı şerif, bir adet delâ'il-i hayrat ve bir adet kelâm-ı kadîm olmak üzere üç adet dini kitap; bir adet dürbün; bir top kumaş; bir adet kahve ibriği ve bir adet şerbet tası; iki adet tüfek bulunmaktaydı. El-Hâc Ataullah'a ait giyim eşyaları bize dönemin giyim tarzı hakkında bilgi verecektir. Kendisinin bir çift mest ve pabucunun yanı sıra bir çift de çizmesi vardı. Ayrıca bir biniş, bir kaftan ve bir entarisi olduğu da kayıtlara geçirilmişti.

e) *Kendi Odası*: 14 adet eski mavi kadife yastık, altı eski minder ve bir küçük eski halı ile döşenmişti. Burada kayıtlara geçen başka bir eşya olmamıştır.

f) *Kardeşi el-Hâc İbrahim'in Odası*: el-Hâc İbrahim'in odası da 14 kırmızı kadife eski yastık ve altı eski minder ile döşenmişti. Onun da odasında başka eşya kaydedilmemişti.

g) *Mâbeyn Odası*: Bu oda -mâbeynin kelime anlamından hareketle- arada bulunan bir odayı ifade ediyor olmalıdır. İki eski yastık ve iki eski minderle döşenmişti. Ayrıca beş adet leğen ve

¹⁴ Nagata-Emecen, bu yaşam alanına *konak* demeyi tercih etmişlerdir. Nagata-Emecen, 2004: 5.

ibrikten oluşan temizlik malzemeleri vardı. İki adet güğüm, 12 adet porselen fincan ile 12 adet gümüş zarf, 13 adet kahve ibriği ve beş adet büyük ve küçük meydan sinisi gibi mutfak eşyaları da bu odanın diğer malzemeleri arasındaydı. Dolayısıyla evin bu bölümü daha çok abdest alınan ya da temizlik ihtiyaçlarının görüldüğü ve çeşitli mutfak eşyalarının muhafaza edildiği bir yer görüntüsü çizmektedir.

2) *Kardeşi el-Hâc İbrahim ile Akhisar Kasabası'ndaki Hanesi*: Kardeşi el-Hâc İbrahim ile Akhisar kasabasında bulunan hanesi de bir diğer yaşamsal mekânı oluşturmaktaydı. Burada da mücevherler ve çeşitli giyim eşyaları ile kumaşlar bulunmaktaydı. Kaydedilen bilgiler, bu evin fiziksel özellikler hakkında fikir sahibi olabilmemiz için yeterli olmamaktadır. Tıpkı çiftliklerinden birini depo gibi kullandığı anlaşılan Hacı Mustafa Ağa'nın bu evi de kardeşi ile birlikte mal varlıklarını muhafaza ettikleri bir yaşam alanı olarak kabul etmek mümkün görünmektedir. Burada eşyalar herhangi bir düzen ya da tasnifle kaydedilmemiş gelişigüzel bir kaydediş usulü izlenmiştir. Evde yedi adet at koşum takımı, dört adet gümüş bıçak, iki adet kılıflı dini kitap vardır. İki ayna, bir kapaklı gümüş tas, bir bohça, bir yazı takımı, bir çift yastık, bir şamdan, bir sürmelik, iki seccade, iki perde, bir makas, 32 adet gümüş zarf, 38 adet havlu ve bohçalar, iki adet üç gözlü kapaklı gümüş güldân ve iki adet gülâbdan ve buhûrdân şeklinde ev eşyaları kaydedilmişti. Üç adet hançer ve dört kıta kağıt da burada bulunan diğer eşyalar arasındadır. Ayrıca on adet akçe kesesi, bir adet biniş, bir adet ayak bezi, dokuz adet cübbe, bir adet çakşır, 25 adet don, 16 adet entari, üç adet fes, 30 adet gömlek, bir adet hamam sileceği, beş adet havlu bez, sekiz adet abdest bezi, altı adet kaftan, beş adet kuşak, bir adet kılıflı tarak, iki adet peşkir, bir adet peştamal, 14 adet sandal bohçası, bir adet şal, üç adet tülbent, dört adet tütün kesesi, 42 adet uçkur, 52 adet yağlık (mendil), iki adet yağmurluk, 42 yemeni şeklinde kişisel giyim eşyaları bulunmaktaydı.

Evin bu bölümünde bulunan kumaşlar, Bursa kutnusu, bogasi, keremsûd (germsûd), sof, alaca, çitari, Hümâyûn bez, keten bezi gibi türlerden oluşmaktaydı. Toplamda miktarları ise 46 top ve 25 adetti. Üç kürkün yanı sıra sekiz adet saat, iki tespih ve 86 adet sarık da buradaki diğer eşyalar arasındaydı. Hacı Mustafa Ağa'nın bu evinin bir depo olduğunu düşündüren diğer bir unsur ise tüm mücevherlerin burada bulunmasıydı. Elmas, yakut, inci gibi değerli taşlardan oluşan bu mücevherleri yüzüklerde, küpelerde, bileziklerde görmek mümkündür.

Bu evde bulunan "sanduk derûnunda mevzû' sagîr pîštahta derûnunda zuhûr eden" şeklinde bir başlık konulmak suretiyle burada bulunan eşyalar ise ayrıca kaydedilmişti. Burada iki at koşum takımı, iki bıçak, iki kılıç, altı saat, sekiz adet sarık, altı adet tüfek, bir tespih bulunmaktaydı. Ayrıca iki adet ayna, 34 adet bohça, 1 adet buhûrdân ve gülâbdân, 28 adet çarşaf, 10 çift büyük çuval, 10 adet Türkmen kilimi, dört adet minder, bir adet sandık, bir adet seccade, beşi çift olmak üzere 31 adet yastık, bir adet yazı takımı, bir adet yorgan yüzü bulunmaktaydı.

Bu bölümde kişisel giyim eşyası olarak şu malzemelere yer verilmişti: Sekiz adet abdest havlusu, altı adet akçe kesesi, altı adet ayak bezi, dokuz adet baskı ve yağlık, iki adet berber takımı, bir adet bez, on adet biniş, bir adet kaftan, altı zenne cübbesi, 35 adet cübbe, bir adet dolama, 43 adet don, 73 adet entari, bir adet abadi, iki adet ferace, dört adet fes, 112 gömlek, bir gümüş kemerli rezene, 1 adet hamam döşemesi, on beş adet havlu, 40 adet kaftan, üç adet kahve bezi, bir çift kuşak, dört adet peşkir, 2 adet peştamal, sekiz adet şalvar, bir adet şerbet bezi, iki top tülbent, iki adet tütün kesesi, 88 adet uçkur, 28 adet yağlık, -sayıları ayrı ayrı belirtilmeyen- 65 adet yağlık ve yemeni, 15 adet yemek bezi, 89 adet yemeni, 17 zenne

entarisı, sekiz zenne kaftanı, dört zenne şalvarı ve bir adet zenne üstlüğü. Ayrıca 26 adet kürk de burada bulunurdu.

Kumaşlar ise 33 top ve dört adetten oluşmakta ve çeşitleri ise Şam alacası, fitilli bez, kenarlı bez, şâli, keremsûd (germsûd) türü kumaşlardan oluşmaktaydı. Ayrıca bir adet gümüş kahve ibriği, bir adet kapaklı gümüş tas, 26 adet gümüş fincan ve bir adet cezve, iki adet kapaklı gümüş şerbet tası, bir adet gümüş büyük kahve tepsisi, iki adet kapaklı tas, bir adet ocak yaşmağı ve bir adet sofraya ile bu evde yemek pişirilmediği yalnızca ikram yapıldığı belki de sadece misafirlerin ağırlandığı bir bölüm olduğu düşünülebilir. Görüldüğü üzere yastık ve minderlerden başka herhangi bir döşeme eşyasının bulunmaması bu evde çok vakit geçirilmediğinin de bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

3) Hacı Mustafa Ağa'nın Manisa şehrinde Göktaşlı mahallesinde bir evi daha olduğu belirtilmektedir. Ancak tespit edilen belgeler arasında buradaki eşyalar hakkında herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.

4) *Çiftlikleri*: Durasallı ve Yeni adlı iki çiftliği bulunmaktaydı. Durasallı adlı çiftliği, tarım aletleri ve hayvanların bulunduğu bir çiftlikken Yeni Çiftlik adlı çiftliğinde sadece hayvanların yer aldığı görülmektedir.

II- Diyarbekir Voyvodasına Ait Gündelik Yaşam Mekânları: Voyvoda Mustafa

Ağa'nın iki ayrı mahallede iki ayrı evi olduğundan bahsedilmektedir. Bunlardan Kalenderhane mahallesinde olduğu belirtilen evinin iki katlı olduğu ve burada ikamet edildiği anlaşılmaktadır. Balıklı mahallesinde olduğu belirtilen evin bahçeli bir oda ve haremde oluştuğunun belirtilmesi, burasının daimi bir ikamet mekânı olmadığını düşündürmektedir. Zaten burada yer aldığı belirtilen herhangi bir eşya da terekede kaydedilmemiştir. Böylece gündelik yaşam alanı olarak Kalenderhane mahallesindeki ev tanımlanmıştır.

Kayıtlar mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın yaşamsal mekânı hakkında detaylı bilgi vermemesine rağmen voyvoda Mustafa Ağa'nın evi nispeten daha tanımlayıcı verilere sahip gözükmektedir. Öncelikle evin iki katlı olduğunu belirterek başlayalım. Eşyaların kaydedilme sırasına göre, *müteveffâ-yı merkûmun sâkin olduğu oda, büyük oda, sulu eyvân, büyük eyvân, köşk, camekân odası, karşı fevkâni oda, fevkâni uşaklar odası, kahve odası, fevkâni misafir odası, yukarı oda, çukadarlar üstündeki oda, karşısındaki oda, mühimmât-ı kilâr, müteveffâ-yı merkûmun harem menzili, haremde olan oda* olmak üzere –“çukadarlar üstündeki oda” ibaresinden çukadarların da bir odası olduğu anlamı çıkarılırsa- evin toplam on yedi yaşam alanından oluştuğu düşünülmektedir¹⁵.

B- Kişisel Giyim Eşyaları: Bu bölümde yalnızca Saruhan mütesellimi Hacı Mustafa Ağa'nın şahsi değil kayıtlara yansıyan tüm malzemeler tetkik edilecek ve dönemin Saruhan insanının giyim zevki hakkında bilgi edinilebilecektir. Öncelikle kayıtlarda 25'i hizmetkâr sarığı olmak üzere 260 adet sarık ile –a'lâ ve vasat oldukları belirtilen- 88 adet de *destâr* adı altında sarık bulunmaktaydı. Dolayısıyla toplamda 348 adet sarık vardı. Bunun yanında altı adet de beyaz, al, mor, yeşil ve kırmızı renkli *destâr* örtüsü kayıtlara geçirilmişti. Buna karşılık voyvoda Mustafa Ağa'nın terekesinde 91 takım sarık bulunmaktaydı. Buradaki *takım* ifadesinin tam

¹⁵ Ev ve odaların teşrifat malzemelerinde tekrara düşmemek için konunun detayları hakkında bkz. Özlem Başarır, “Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*'nde yayımlanacak çalışmaya bakılmalıdır.

olarak ne kadarlık bir sayıyı ifade ettiği net değildir. Buna rağmen her ikisinde de külliyetli sayıda sarık bulunduğu ve bunların tamamının ise günlük kullanım için olmadığı düşünülmektedir.

Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'ya ait kayıtlar, kadın giyim kuşamı hakkında bilgi vermesi açısından da önemlidir. Zira bu dönemde Saruhan'da kadınlar tarafından cübbe, entari, kaftan, şalvar ve üstlükten oluşan kıyafetler tercih edilirdi. Her ikisinin de giyim eşyaları şu malzemelerden oluşmaktaydı:

Malzemenin Cinsi	Malzemenin Adeti	
	Saruhan Mütesellimi Hacı Mustafa Ağa	Diyarbakir Eski Voyvodası Mustafa Ağa
Abadi	1 adet	
Abdest Bezi	8 adet	
Abdest Havlusu	8 adet	
Akçe Kesesi	16 adet	
Arakçin		1 adet
Ayak bezi	7 adet	
Başlık		1 adet
Berber peşkiri		1 adet
Berber takımı	2 adet	
Bez	1 adet	13 adet
Biniş	13 adet	
Cübbe	45 adet	
Çizme	1 çift	
Çuka Çakşır	1 adet	1 adet
Diz örtüsü		2 adet
Dolama	1 adet	1 adet
Don	60 adet	28 adet
Entari	90 adet	
Ferace	1 adet	
Fes	7 adet	2 adet
Gömlek	138 adet	29 adet
Gümüş kemerli rezene	1 adet	
Hamam döşemesi	1 adet	
Hamam sileceği	1 adet	
Havlu	4 adet	26 adet
Havlu bez	9 adet	
Havlu ve bez	6 adet	
İhram	6 adet	
Kaftan	48 adet	
Kahve bezi	3 adet	1 adet
Kese		6 adet
Kuşak	5 adet	
Kuşak kolanı	2 adet	
Küçük gecelik	1 çift	

Mest ve pabuç	1 çift	
Öd kutusu	1 adet	
Peşkir	6 adet	2 adet
Peştamal	10 çift ve 4 adet	
Pijama		6 takım
Sandal bohçası	14 adet	
Şal	1 adet	
Şalvar	8 adet	
Şerbet bezi	1 adet	
Takke	1 adet	
Tarak	1 adet	3 adet
Tel çekme baskı ve yağlık	9 adet	
Tülbent örtüsü	3 adet	2 adet
Tütün kesesi	6 adet	
Uçkur	158 adet	29 adet
Yağlık	113 adet	18 adet
Yağmurluk	2 adet	4 adet
Yemek bezi	15 adet	
Yemek peşkiri		3 adet
Yemeni	121 adet	9 adet
Yemeni ve yağlık	59 adet	
Zenne cübbesi	6 adet	
Zenne entarisi	17 adet	
Zenne kaftanı	8 adet	
Zenne şalvarı	4 adet	
Zenne üstlüğü	2 adet	

Tablo 1: Kişisel Giyim Eşyaları

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde cübbe, şalvar, biniş, çizme gibi giyim eşyaları kullanılıyor olmasına (Karagöz, 2009: 322) rağmen voyvodanın terekesinde bu tür giysilere rastlanılmamaktadır.

C- Mutfak Eşyaları: Kayıtlara geçen mutfak malzemeleri açısından her iki kişiye ait olanlar incelendiğinde Saruhan müteselliminin eşyalarının tam olarak kaydedilmediği anlaşılmakta ve temel yemek yapma araç gereçlerinin bile bulunmadığı görülmektedir. Ancak XVIII. yüzyıl Saruhanında kahvenin oldukça önemli bir yer tuttuğu, özellikle kahve ikram takımlarının hatırı sayılır ölçüde fazla olmasından anlaşılmaktadır.

Saruhan mütesellimine ait mutfak eşyalarının büyük bir kısmının gümüşten yapılmış olması dikkati çekmektedir. Çeşitli amaçlarla kullanılan araç gereçlerde özellikle *tepsi* ve *tas* gibi araç gereçlerin yoğun olarak kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bunun yanında bakır ve porselenden yapılmış malzemeler de bulunmaktaydı. Saruhan bölgesinde şerbetin de bir içecek olarak tercih edildiği bunun için ayrıca bir malzemenin kullanılmasından anlaşılmaktadır. Zira bir şerbet taşı yanında iki adet kapaklı gümüş şerbet taşı ve bir adet de bakır şerbet taşı yer almaktaydı.

Diyarbakır’de ise porselenin dikkat çekici bir şekilde kullanıldığı anlaşılmakla birlikte Mustafa Ağa’nın bu malzemenin ticaretini yapıyor olabileceği de hatırdta tutulmalıdır. Bunun yanında zorunlu mutfak araç gereçleri yüzyıllardan beri değişmeyerek günümüze gelmiş ve tencere, tava, kevgir gibi malzemeler günlük mutfak araç-gereçlerinin temelini oluşturmuşlardı. Mustafa Ağa’nın mutfak eşyalarının büyüklükleri ve yapıldıkları malzeme yanında bir kısmının rengi de belirtilmişti. Örneğin 49 adet porselen büyük tabakların renginin “mertebâni” yani gökyaşılı¹⁶ olduğu kaydedilmişti.

Malzemenin Cinsi	Malzemenin Adeti	
	Saruhan Mütesellimi Hacı Mustafa Ağa	Diyarbakır Eski Voyvodası Mustafa Ağa
Bakır Sürahi		3 adet
Billur bardak		6 adet
Büyük Sini		2 adet
Cezve	1 adet	
Çuka ocak yaşmağı	1 adet	
Debbe ¹⁷		3
Fağfur fincan	18 adet	
Fincan		1.300 adet
Fincan zarfı ¹⁸ (Gümüş)	31 adet	
Fincan zarfı (Tonbak)	9 adet	
Güğüm	2 adet	
Gümüş kahve tepsisi (biri büyük)	4 adet	
Gümüş maşrapa	1 adet	
Gümüş tuzluk	10 adet	1 adet
Havan		1 adet
Hoşaf kaşığı	20 adet (2 deste) ¹⁹	10 adet
Kahve	200 kıyye	
Kahve fincanı	9 adet	
Kahve ibriği	16 adet	
Kahve örtüsü		1 adet
Kapaklı gümüş şerbet tası ²⁰	2 adet	
Kapaklı gümüş tas	3 adet	
Kaşık		1 miktar
Kepçe		1 adet
Kevgir		1 adet

¹⁶ *Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*, 1998: 760.

¹⁷ Debbe, içine yağ ve bal konan bakır kap anlamına gelmektedir. Barkan, 1966: 474.

¹⁸ Kulpsuz halde bulunan fincanların içine konulduğu malzemelere fincan zarfı denilmekteydi.

¹⁹ Hoşaf kaşıklarının kemikten yapıldığı belirtilmişti.

²⁰ Gaziantep’in XVIII. yüzyılına ait terekeler üzerine yapılan bir çalışmada tasın işlevi arttıkça fiyatının yükseldiği belirtilmiş ve örneğin fiyatı sekiz kuruşa kadar yükselen “hoşab tası”nın genellikle servet bakımından yüksek ve askeri sınıfa mensup kişilerin evinde bulunduğu ifade edilmiştir. Özlü, 2006: 122.

Küçük sini		1 adet
Küçük tencere		1 adet
Lapa (?) bardağı		1 adet
Lengeri		2 adet
Matara		2 adet
Meşhed (?) büyük tabak		3 adet
Meydan sinisi (büyük ve küçük)	5 adet	
Porselen büyük kase		6 adet
Porselen büyük tabak		51 adet
Porselen kase		6 adet
Porselen küçük kase		58 adet
Porselen küçük tabak		19 adet
Porselen orta büyüklükte tabak		52 adet
Porselen tabak		8 adet
Sac		1 adet
Sacayağı		1 adet
Sofra	1 adet	1 adet
Su tası (Gümüş)	1 adet	
Su tası (Yaldızlı)	1 adet	
Şerbet tası	7 adet	
Tava		1 adet
Yaldızlı tas		2 adet
Yemek Kaşığı		20 adet ²¹

Tablo 2: Mutfak Eşyaları

D- At Koşum Malzemeleri: Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa'nın at koşum malzemelerinin daha detaylı bir özelliğe sahip olduğu aşağıda malzemelerin detaylarını gösteren tablodan da anlaşılmaktadır. Yani başlığından eğerine, üzengisinden topuzuna kadar her türlü malzeme elinde bulunmaktaydı. Bunun yanında malzemelerinin adet olarak da fazlalığının yanı sıra yapıldıkları malzeme ve süslemeleri açısından da dikkat çekici bir özellik göstermektedir. Örneğin eğerleri ya gümüşlendi ya da kadife işleme idi. Topuzlarının tamamı gümüşlendi ve başlıklar yaldızlı idi. Buna karşılık Saruhan mütesellimi Hacı Mustafa Ağa'nın at koşum malzemeleri daha sade idi ve muhtemelen tamamı günlük kullanım içindi. Oysa voyvoda Mustafa Ağa'nın kayıtlara geçen at koşum malzemelerinin daha çok satış için olduğu düşünülmektedir.

Malzemenin Cinsi	Malzemenin Adeti	
	Saruhan Mütesellimi Hacı Mustafa Ağa	Diyarbekir Eski Voyvodası Mustafa Ağa
At Gömleği		2 adet

²¹ Hoşaf kaşığı ile beraber 20 adettir. Adeti "bir miktar" olarak verilmiş mahlût (karışık) kaşık ile yine "bir miktar ta'âm ve hoşab kaşuğu" da ayrıca kayıtlara geçirilmişti.

Başlık		6 adet
Çevgân		1 adet
Eğer	3 adet	6 adet
Gaddâre	2 adet	7 adet
Gem (Reşme/Rişme)	4 adet	3 adet
Kemer-i raht		8 adet
Palan	1 adet	1 adet
Raht	9 adet	
Şatır Kemerî		1 adet
Topuz	7 adet	12 adet
Topuzluk	1 adet	
Üzengi (Rikâb)	2 çift	13 çift
Zincir-i Peçeli		1 adet

Tablo 3: At Koşum Malzemeleri

E- Kumaşlar: Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın kumaşlarının kaynağı olarak Bursa, Hamid, Şam, İstanbul, Hind, Haleb ve Mardin; çeşit olarsa kutnu, bogasi, keremsûd (germsûd), sof, şâli, bez, -bir miktar olduğu belirtilen- ipek, alaca ve çitâri yer almaktadır. Renk olarsa kırmızı, leylakî, mor, turuncu, yeşil ve beyaz tercih edilmiştir. Hacı Mustafa Ağa'nın kumaşlarının toplam miktarı da 52 adet ve 176 top tur.

Voyvoda Mustafa Ağa'nın kumaş portföyünün oldukça zengin bir çeşitliliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Acem, Venedik, Haleb, Fransız, Harput, Acem, Bursa, Cezayir, Diyarbakir, Şam, Sakız, Tokat'tan gelen kumaşlar bulunmaktaydı. Turuncu, gevz, mor, beyaz, kırmızı, laciverd, yeşil, mai, sarı renklerinin hakim olduğu kumaşların çeşitleri arasında ise ağabanu, alaca, basma, kutni (kutnu)²², keremsûd (germsûd), bildâr, dîbâ, çitâri, çuka, atlas, astar, helâliyye, bez, şa'rbâf, şâli, ihrâm, kesme, zerbâft sayılabilir. Kumaşlarının toplam miktarı ise -bir kısmının ölçme cinsi belirtilmediği için onlar dahil edilmeyerek- 245 takım, 68,5 top ve 137 zira'dır.

Belki kürkleri de burada zikretmek gerekebilir. Çünkü bunlar da çeşitli kumaşlara kaplanarak oluşturulan giyim eşyalarıdır. Hacı Mustafa Ağa'nın sincap, samur, su samuru, kakum, karsak, zerdevâ hayvanlarına ait kürkleri, al, al çiçekli, beyaz, çadırî, yeşil, fıstıkî yeşil, gülpenbe, leylakî, maî, mor, sarı, turuncu renkli keremsûd (germsûd), dîbâ, şâli, sof, palakosaya (?), çuka, kadife türünde kumaşlara kaplanmıştı ve 41 adetti. Voyvoda Mustafa Ağa'nın ise 32 adet olan vaşak, samur, zerdevâ, kakum, cılkafa, sincaptan yapılmış kürkleri²³, al, beneviş, cevzî, maî, fıstıkî, gül şerbetî, gülpenbe, gümüşi, kahverengi, kırmızı, limonî, mor ve turuncu renkli çuka ağırlıklı olmak üzere, keremsûd (germsûd) ve şâlîye kaplanmış idi.

²² Kutnî (kutnu), alacanın benzeri atkısı pamuk, çözücü ipek olan bir kumaştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca tekstil sanayi merkezlerinde (Şam, Gaziantep, Halep, Bağdat, Bursa ve İstanbul) önemli ölçüde dokunduğu ve ihrac olunduğu gibi Hindistan'dan da ithal olunurdu. İncalcık, 2008: 103.

²³ 4,5 adet olduğu belirtilen nâfe Bitlis kürkü de bulunmaktadır.

Saruhan müteselliminin mal varlığı arasında Hindistan kökenli kumaş ve eşyalar yer alırken²⁴ bir ticaret yolu üzerinde olan Diyarbekir bölgesinde Hint kökenli herhangi bir kumaş türüne rastlanmamaktadır.

F- Süs Eşyaları (Mücevherler ve Saatler): Voyvoda Mustafa Ağa'nın –toplamda 950 kuruş değerinde- 14 takım incisi ve –toplamda 466 kuruş değerinde- yedi saati bulunmaktaydı. Mütesellim Mustafa Ağa'nın ise -değeri belirtilmemekle beraber- yükte hafif pahada ağır pek çok kıymetli mücevhere sahip olduğu görülmektedir. Bu mücevherler, fes, gerdanlık, yüzük, bilezik, küpe, iğne ve zülüflük gibi takılarda yer alırdı. Ayrıca para keseleri bile değerli taşlarla süslenmişti.

G- Silahlar: XVIII. yüzyılda her iki bölgede de benzer silahların kullanıldığı görülmektedir. Adetlerinin fazla olması siyasi gücü ellerinde tutmalarıyla ilgili olmalıdır. Aşağıdaki tablo her iki kişiye ait silahları ve silah teçhizatlarını göstermektedir. Her iki terekede de silahları ağırlıklı olarak tüfeklerin oluşturduğu görülmesine rağmen bunların cinsleriyle ilgili genellikle detaylı bilgi verilmemiştir.

Silahın Cinsi	Saruhan Mütesellimi Hacı Mustafa Ağa	Diyarbekir Voyvodası Mustafa Ağa	Eski
Tüfek	1 piştov kubûru 22 adet tüfek	17 tüfek Üç hazneli bir tüfek	
Kılıç	1 gümüş kılıç dibi ve ağızlığı 2 kılıç	Gümüş bir kılıç (kem- 'ayar) Bir adet yıldızlı gümüş kılıç Bir adet altın çemberli kılıç kabzası	
Hançer	3 adet hançer (bir tanesi yakut ve zümrütlü olup altın ağırlıklı idi)	İki adet abanos ²⁵ hançer Bir adet mücevher hançer ²⁶ Bir adet altın hançer	
Bıçak	6 adet bıçak	2 adet bıçak	
Gaddâre ²⁷	1 adet et gaddâresi 4 adet gaddâre	3 adet gümüş gaddâre	
Palâska	A'lâdan a'lâ sîm kabaralı ve dokuz adet sîm fişenkli palâskalı entari kuşağı-1 adet	1 adet	

Tablo 4: Silahlar

²⁴ Örneğin sekiz top Hind çitarisi, 11 top elvân Hindî çitari, yedi top Hindkârî elvân keremsûd, bir top gövez Hindî keremsûdu gibi kumaşlar yanında bir adet maî çiçekli şeridli Hindkârî entari, bir adet Hindkârî şeridli telli putavârî kaftan gibi giyim eşyalarında kullanılmıştır.

²⁵ Âbnûs ya da abanoz(s), abanoz denilen sert ve siyah ağaç anlamına gelmektedir.

²⁶ 821 kuruş ile terekede en yüksek fiyat biçilen malzemedir. Bkz. Diyarbekir Şeriyye Sicili, no: 315, s.75.

²⁷ Ağzı tamamen ve uç tarafın sırtı yarıya kadar keskin, irice ve eğri bir çeşit kesici silah.

H- Hayvanlar: Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın Durasallı ve Yeni olmak üzere iki çiftliği bulunmaktaydı ve hayvancılık ilgilendiği sektörler içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Zira Durasallı çiftliğinde 56 adet kısırağı, 102 baş kara sığırı, 54 baş camışı; Yeni çiftliğinde ise 143 baş camışı, 95 adet kısırağı ve 196 baş kara sığırı vardı. Hayvan türleri bunlarla sınırlı kalmadığı ve çok sayıda deve, at, katır ve koyuna da sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Yayaköy'de toplam 148 deve, 13 deveci merkebi, üç deveci beygiri ve üç deveci katırı bulunmaktaydı. Bu, 19 deve kervanının oluşturulabileceğinin kanıtıydı. Böylece mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın ya develerle nakliyatçılık yaptığı ya da bu kervanlarla elindeki hububat, pamuk ve hayvani ürünleri piyasaya sürdüğü anlaşılmaktadır²⁸. Buna karşılık Voyvoda Mustafa Ağa'nın ise kayıtlara geçen on beş atı ve on iki katırı bulunmaktaydı.

I- Mülkler: Mütesellim Hacı Mustafa Ağa, Manisa ve Turgutlu gibi şehirlerle başta Yayaköy olmak üzere birçok köyde han, hamam, dükkan, ev, yağhane, kiremithane, değirmen ve ambar gibi mülklere sahipti. Manisa Göktaşlı mahallesinde bir ve Yayaköy'de bir olmak üzere iki menzili –konağı- bulunmaktaydı. Ayrıca Manisa'da Alaca Hamam adlı bir hamama sahipti. Bunun yanında Manisa'da toplam 73 cüllah dükkanı vardı ki bu, onun Manisa'nın en önemli sinai sektörü olan alaca üretiminde payı olduğunu göstermektedir. Ayrıca Turgutlu'da aşağı katında 36 yukarı katında 45 odayı içeren büyük bir hana da sahipti (Nagata-Emecen, 2004: 5).

Voyvoda Mustafa Ağa'nın mülklerinin başında ikamet ettiği Kalenderhane mahallesindeki iki katlı evi ile Balıklı mahallesinde yer alan -bahçeli oda ve haremde oluşan- evi gelmekteydi. Topal Timo adlı zimmîden aldığı Amid şehrinin Mardin kapısı dışında yer alan bir bahçesi daha bulunmaktaydı. Bunların yanında Çongaroğlu hânesi ma'a-mâ-i Hamravat, Sem'an-zâde Bekir Çelebi'den aldığı Karabelaoğlu menzili, Çirik'de bulunan yüksek fırın, çörekçi fırını, şehir meydanında bulunan iki eskici dükkanı daha vardı²⁹.

İ- Halı ve Kilimler³⁰: Bilindiği üzere halı ve kilim Türk dünyasında kültürel açıdan zengin bir temel oluşturur. Diyarbakır voyvodası Mustafa Ağa'nın ev teşrifatında kullandığı malzemelerden biri halılardı. Bunlar kırmızı, mavi, yeşil ve ceviz renklerine sahip olmaları dışında haklarında başka bilgi edinilememektedir. Halıların sayısı sekiz olup altısının haremde döşemesinde, birinin misafir odasının döşemesinde, birinin de büyük odanın döşemesinde kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında kaliçe (halı) olarak adlandırılan dört malzemenin daha ev döşemesinde kullanıldığı tespit edilmektedir.

²⁸ Mütesellim Mustafa Ağa'nın hayvanları ve bunların tarım sektörüyle ilişkisi hakkındaki detaylar için bkz. Nagata-Emecen, 2004: 5-7.

²⁹ Toplamda 3.900 kuruş değer biçilen bu mülklerin yanı sıra 2.480 kuruş değerinde babası Abdulvahhab Ağa'nın emlakinde de kendisine isabet eden iki sehim hissesi ile kardeşi Mehmed Ağa ile ortak olduğu emlakta da 200 kuruş değerinde hissesi bulunmaktaydı. Başarır, "Diyarbakır Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*'nde yayımlanacak.

³⁰ Bu bölümde döşeme eşyası olarak keçe de belirtilmelidir. Eski voyvoda Mustafa Ağa'nın terekesinde birisi eski olmak üzere iki keçe bulunmaktaydı. Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın ise bir adet Selanik keçesi vardı ve müsta'meldi. Selanik keçesi, "etrafında önemli Yörük yerleşmeleri olan Selânik bölgesinde imal edilip rağbette olan bir kış keçesi olmalıdır", bkz. İnalçık, 2008: 66.

Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın ise büyükçe bir kaliçenin (haliçe) Yayaköy'deki evinde kullanıldığını görüyoruz. Bunun yanında ikisi Uşak kaliçesi³¹ olmak üzere sekiz adet eski kaliçesi bulunmaktadır. Dolayısıyla mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın sahip olduğu gündelik yaşam mekânlarında döşeme eşyası olarak halının tercih edilmemiş olduğu ve halıdan ziyade kilim kullanıldığı daha muhtemel gözükmektedir. Zira mülklerinin çeşitli bölümlerinde kullanmak üzere 20 adet kilimi vardı. Bunlardan Durasallı çiftliğinde üç adet, Yayaköy'deki menzilin hazine odasında on adet, sandık içindeki piştahtada ise on adet kilim (Türkmen) yer almaktaydı. Ancak belirtilmelidir ki bu 20 adet kilimin tamamı köhne veya *müsta'mel* şeklinde nitelendirilmişti. Voyvoda Mustafa Ağa'nın ise sekiz adet kilimi olduğu kaydedilmişti. Bunlara ilişkin detaylı bir özellik belirtilmemekle beraber üçünün menşeinin Bağdat olduğu ve bunlardan ikisinin yeni birinin ise eski olduğu belirtilmişti.

J- Seccadeler: İslam kültüründe namaz kılmak için kullanılan seccadelerden mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın evinde beş adet bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi eski, üçü ise yeni idi. Yeni olan seccadelerin ikisinin menşei olarak Sakızlı, birininki de Banyaluka olarak belirtilmişti. Voyvoda Mustafa Ağa'nın ise on tane seccadesi vardı. Bunlardan birinin menşeinin Sakız, dördünün ise Banyaluka olduğu görülebilmektedir. Bunun yanında seccadelerin çuka, basma, havlu üzerine işleme ve halı seccade olmak üzere çeşitleri vardı.

SONUÇ

Dönemin mali ve idari şartlarının ortaya çıkardığı yeni tip görevlilere ait mal varlıklarını gösteren tereke/muhallefât kayıtlarından alınan iki örnek yoluyla XVIII. yüzyılın sosyal ve ekonomik şartları hususunda bir kesit ortaya konulması mümkün olabilmektedir. İlgili kişiler, bir yandan merkezi devlet tarafından tevcih edilen resmi yönetim görevlerini sürdürürken diğer yandan da bu görevlerin getirdiği nüfuz ve gücü, çeşitli yatırım kaynaklarına aktarmakta sakınca görmemekteydiler. Böylece coğrafi olarak fark gözetilmeksizin -hacimlerinin farklı olacağı göz önünde tutularak- iltizama yatırım yapmak³², bölgesel kredi mekanizmasını çalıştırmak ve iç ya da bölgelerarası ticaret faaliyetlerini yürütmek şeklinde toplayabileceğimiz ana başlıklar halinde benzer ekonomik faaliyetleri sürdürür gözükmektedirler.

Karşılaştırma materyallerinin anlamlandırılması bizi XVIII. yüzyıl Osmanlı taşrasının doğusu ve batısı arasında, toplumun genelinden mali ve idari özellikleriyle ayrılan kişilerin gündelik hayatları ve tüketim alışkanlıkları açısından bakıldığında Anadolu'nun iki ayrı noktasında bulunan ve neredeyse aynı imkanlara sahip kişilerin yaşam standartları ve yatırım eğilimleri arasında dikkat çekici farklılıkların bulunmadığı sonucuna daha da yaklaşılmaktadır. Ele aldığımız kişilerin, servetlerini tüketim amaçlı olarak değil daha çok yatırım ve tasarruf amaçlı olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu yatırım ve tasarrufun yönünü ise her ikisinin de yürüttükleri iktisadî faaliyetlerin belirlediği görülmektedir. Saruhan mütesellimi ya develerle nakliyatçılık yapmakta ya da bunlardan oluşan kervanlarla elindeki hububat, pamuk ve hayvani ürünleri piyasaya sürmekteydi. Bunun yanında sahip olduğu çiftlikler ve dükkanlar yoluyla da hem tarım hem de üretim sektörünün içinde yer almaktaydı. Buna karşılık Diyarbekir voyvodası daha mütevazî görünen bir tasarruf eğilimi içindeydi. Fakat o da kendi çizgisinde ve sahip olduğu mal varlığı ölçüsünde yatırımlarda bulunmuştu.

³¹ 1640 tarihli narh defterine göre pazarda lüks tüketim maddesi olarak pahalı Uşak kaliçelerine talep olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. İnalçık, 2008: 62-64.

³² Voyvoda Mustafa Ağa için, voyvodalık yetkisini elde etmesi bile başlı başına bir iltizam yatırımdır. Voyvodalık görevinin iltizamla yürütülmesi için bkz. Başarır, 2009: 172-181.

Özellikle kayıtlara yansıyan porselen, kumaş ve kürklerinin sayıca fazlalığı bölgede bir iç ticaret faaliyetini sürdürdüğünü kanıtlar niteliktedir.

Her iki kişinin de mal varlıkları üzerinden yapmaya çalıştığımız statü ve servet ilişkisinin tüketim yönünü, gündelik yaşam mekânları, bunların döşemeleri ve sahip oldukları kişisel ürünler üzerinden izlemeye çalıştık. Bahsi geçen kişileri toplumun içinde ayırt edici bir noktaya koyan, ya evin fiziksel özellikleri ya da evlerinin sayıları idi. Zira voyvoda Mustafa Ağa, iki katlı ve avlulu bir evde otururken mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın birden fazla evi bulunmaktaydı. Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın ikamet ettiğini düşündüğümüz Yayaköy'deki evinin her bir odasının çok amaçlı işlevsel bir fonksiyona haiz olduğu, örneğin hazine odası kumaşların, at koşum takımlarının, silahların ve diğer araç gerecin muhafaza edildiği bir depoyu gibi görünse de oğullarının odasında bile *top* halinde kumaşlara ve at koşum takımlarına rastlanabilmekteydi.

Ev döşemeleri açısından bakıldığında ise Mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın evinin aydınlatılması gümüş şamdanlarla yapılırken yerlerde de eski kilim ve küçük halılar seriliydi. Evin döşemesinde aynaların kullanıldığını da tespit edebilmekteyiz. Aynaların sayısı dört olup bunlardan üçü gümüş ve kapaklı biri ise küçüktü. Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa'nın evi ise fanus ve dört büyük şamdanla aydınlatılırdı. Minderler yerde ve şilte üzerinde kullanılırken evin camlarında ise perdeler bulunurdu. Her iki evde de kaplan postunun döşeme malzemesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Evlerin güzel kokması için her ikisinin evinde de *gülâbdân* ve *buhûrdân* kullanılmakta idi. Yer döşemesinde halı ve kilim kullanılmakta ancak bunların eski oldukları ayrıca belirtilmelidir. Temizlik malzemesi olarak leğen ve ibrik gibi araç gereçler başı çekerdi. Her ikisinin evlerinde özellikle mütesellim Hacı Mustafa Ağa'nın evinde eşyaların tamamıyla eski olduğu görülmektedir. Bunun yanında kendi odası ve kardeşinin odasının da oldukça sade bir döşemeye sahip olduğu görülüyor. Ayrıca bu bölgede şilteden çok yerde oturma yaygın olduğu ve tercihen minderlerin kullanıldığı da belirtilmelidir. Dini açıdan bakıldığında hemen hemen her odada seccade olduğu ve her iki evde de Kur'an başta olmak üzere diğer türlerde kitaplar bulunduğu görülmektedir.

XVIII. yüzyılın öne çıkan yönetici aktörlerinden ele aldığımız iki örnekte de buldukları sosyal statü ve yürüttükleri idari görevlerin, bu kişilerin yaşam standartları ve yatırım eğilimlerinin ortaya konmasında belirleyici bir rol oynadığı kabul edilebilir. Yayımlanmış her iki mal varlığı kaydından hareketle Osmanlı yönetim yapısı içinde yer bulmuş ve farklı coğrafi bölgede meskun kişilerin, benzer yaşam standardı ve yatırım eğilimini muhafaza ettikleri düşünülebilmektedir.

KAYNAKÇA*Arşiv Kaynakları*

Diyarbakir Şer'iyye Sicili, No: 315.

Basılı Kaynaklar

AKDAĞ, Mustafa. (1975). "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8-12/14-23: 51-61.

AKYÜZ, Jülide. (2007). "Ermeni Kadınlarına Ait Terekeler". *Erciyes Üniversitesi I. Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı Türk Ermeni İlişkileri Örneği*, Cilt: II, Kayseri: 455-465.

ARTAN, Tülay. (1998). "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliliğin Aynası". *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, ed. Tülay Artan, İstanbul: 49-63.

BARKAN, Ömer Lütfi. (1966). "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6: 1-479.

BAŞARIR, Özlem. (2009). *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

BAŞARIR, Özlem. "Diyarbakir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler", *Ahmet Yesevi Üniversitesi Bilig Dergisi*'nde yayımlanacak.

BOSWORTH, C.E.-GÖÇEK, F.Müge. (1993). "Musâdara". *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Volume VII, Leiden-New York: E.J.Brill, 652-653.

CEZAR, Yavuz. (1977). "Bir Ayanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmailoğlu Hüseyin (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)". *Belleten*, XLI/161: 41-78.

CEZAR, Yavuz. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII.yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

ÇADIRCI, Musa. (1977). "II. Mahmut Döneminde Mütessellimlik Kurumu". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cođrafya Fakültesi Dergisi*, XXVIII/3-4: 287-296.

ÇADIRCI, Musa. (1986). "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi". *Belgeler*, XI/15, Ankara: 145-164.

ÇEVİKEL, Nuri. (2008). "Ayans in the Ottoman Cyprus in the Second Half of the 18th Century". *Belleten*, LXXII/264: 567-590.

EMECEN, Feridun. (2001). "Dođu Karadeniz'de Âyanlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa". *Belleten*, LXV/242: 193-214.

ERGENÇ, Özer. (1982). "Osmanlı Klasik Döneminde Eşrâf ve Ayân Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları*, III: 105-118.

- FAROQHI, Suraiya. (2009). *Orta Halli Osmanlılar*. Çev. Hamit Çalışkan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- FEKETE, Layoş. (1965). “XVI. Yüzyıl Bir Taşra Efendisinin Evi”. Çev. Saadet Karatay, *Bellekten*, XXIX/115-116: 615-638.
- GÜNEŞ, Mehmet. (2006). “Karahisâr-ı Sâhib A’yânı Molla-Zâde Hacı Ahmed Ağa’ya Ait Bir Tereke Defteri”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII/2: 65-92.
- İNALCIK, Halil. (1993). “Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III: Köy Sicil Terekeleri”. *Belgeler*, XV/19: 23-167.
- İNALCIK, Halil. (1996). “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları”. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 187-201.
- İNALCIK, Halil. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”. *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 17-35.
- İNALCIK, Halil. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İNAN, Kenan. (1999). “Trabzon Şeriyeye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri”. *İslâmiyât*, II/3: 91-109.
- KARAGÖZ, Mehmet. (2009). “Ayıntab (Antep) A’yânı es-Seyyid el-Hac Mehmed Ağa bin es-Seyyid Battal Ağa’nın Terekesi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/2: 315-328.
- KARATAŞ, Ali İhsan. (2006). “XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2: 231-264.
- KILIÇ, Orhan. (2007). “Harputlu Hacı Osman’ın 1725 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri”. *Turkish Studies*, 2/1: 17-28.
- KIVRIM, İsmail. (2008). “Kilis ve A’zaz Voyvodası Daltanban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24: 147-173.
- LEVY, R.-BAYSUN, C. (1979). “Musâdere”. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: MEB, 669-673.
- McGOWAN, Bruce. (2004). “Âyanlar Çağı, 1699-1812”. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt II, ed. Halil İnalcık-Donald Quatert, İstanbul: Eren, 759-867.
- MERT, Özcan. (1999). “Osmanlı Tarihinde Âyanlık Dönemi”. *Osmanlı*, Cilt VI, ed. Güler Eren, Ankara: 174-180.
- NAGATA, Yuzo-EMECEN, Feridun M. (2004). “Bir Âyanın Doğuşu: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa’ya Ait Belgeler”. *Belgeler*, XXV/29: 1-72.
- NAGATA, Yuzo. (1997). *Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- NAGATA, Yuzo. (1999). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi*. İzmir: Akademi Kitabevi.

ÖNTUĞ, M.M. (2003). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Balıkesir Şehrinin Fiziki, Demografik ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

ÖZDEMİR, Rifat. (1989). "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906). *Osmanlı Araştırmaları*, IX: 101-157.

ÖZKAYA, Yücel. (1978). "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayânlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu". *Belleten*, XLII/168: 667-723.

ÖZKAYA, Yücel. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÖZLÜ, Zeynel. (2003). "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep'te Kadın ve Erkek Giyiminin Karşılaştırılması". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II/7: 105-158.

ÖZLÜ, Zeynel. (2006). "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Mutfağı". *Millî Folklor*, 72/18: 117-128.

SAVAŞ, Saim. (1993). "Sivas Valisi Dağıstânî Ali Paşa'nın Muhallefatı". *Belgeler*, XV/19: 249-291.

TUŞ, Muhittin. (1998). "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 4, Konya: 157-191.

Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü. (1998). İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., 17.Baskı.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. (1993). "Ayan". *İslam Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: MEB, 40-42.

ÜREKLİ, Bayram-BİZBİRLİK, Alpay. (1994). "Karaman Valisi Çelik Mehmed Paşa'nın Terekesi". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi I*, Konya: 175-220.

YAĞCI, Zübeyde Güneş-GENÇ, Serdar. (2009). "XIX. Yüzyılda Balıkesirli Bir Paşa: Giridizâde Mehmed Paşa ve Serveti". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6: 282-293.

YAMAN, Talât Mümtaz. (1944). "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütessesimlik Müessesesine Dair". *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, Cilt I, Ankara: 75-105.

YILMAZ, Serap. (1992). "İranlı Bir Ermeni Tüccarın Terekesi ve Ticarî Etkinliği Üzerine Düşünceler". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VII, İzmir: 191-225.